

RESSENYES

doi: 10.1344/Svmma2014.4.8

VISIGODOS, 2012. *Visigodos y Omeyas: el territorio*, L. Caballero, P. Mateos i T. Cordero (eds.), Mérida, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 340 p. ISBN: 978-84-00-09457-7

Des de que l'any 1999 es celebrés a Mèrida el *Simposio Internacional Visigodos y Omeyas: Un debate entre la Tardoantigüedad y la Alta Edad Media*, les actes del qual van ser publicades als Anejos del AEspA (núm. XXIII) l'any 2000, s'han anat succeint les trobades científiques i les publicacions a l'entorn d'aquest interessant període de la nostra història. En aquella primera ocasió es va plantejar un debat que continua viu i que es relaciona bé amb les inquietuds d'una part dels historiadors, ja siguin arqueòlegsoi documentalistes, dins l'àmbit europeu. En les diverses edicions d'aquestes reunions científiques, s'han analitzat les ceràmiques, l'escultura o l'arquitectura, sempre amb el nexa cronològic del període comprès entre l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana.

El volum que ressenyem recull les aportacions a la reunió del 2008 celebrada a Mèrida. El tema es va centrar en l'anàlisi del territori: Les formes d'assentament, els canvis en les formes d'explotació dels recursos, la definició d'espais de producció agrícola i ramadera i l'organització de l'espai entorn a les ciutats com ara Toledo. En tots els casos es parteix de les dades obtingudes a partir de la recerca arqueològica, ja es tracti d'intervencions en extensió, puntuals o prospeccions, sense oblidar, però, les aportacions procedents de les fonts escrites.

Les tres primeres aportacions tenen un caràcter més general i en aporten propostes de caire teòric i metodològic així com la definició d'un marc historiogràfic. G. P. Brogiolo fa un plantejament teòric-metodològic en el que aposta per unes línies de recerca futures centrades en l'anàlisi de les transformacions que es produeixen en el paisatge. J. Arce parteix de textos poc coneguts i poc emprats per proposar-nos una aproximació als espais rurals tardoantics. I. Martín Viso planteja la transformació dels espais rurals entre els s. VI i VII a partir de quatre eixos: la desarticulació del paisatge romà, la creació de nous assentaments vinculats a nous centres de poder diferents dels anteriors, l'aparició de les aldees vertebradores de nous espais de producció agrícola i ramadera i l'augment del protagonisme del que havien estat àrees marginals en època romana.

A continuació trobem un seguit d'estudis de cas: E. Cerrillo per a la Lusitània, ens presenta un treball de caire molt generalista; A Vigil-Escalera i J.A. Quirós sobre els entorns de Madrid i la zona sud del País Basc -malgrat que el títol fa referència a tot el NW peninsular- amb propostes de noves vies de recerca per al futur; F. Arce i F.J. Moreno amb un estudi sobre les esglésies de la Meseta Nord on s'analitza la seva capacitat de generar una determinada ordenació territorial; E. Ariño, S. Dahí i E. Sánchez ens porten l'exemple de la zona de Salamanca on destaca la presència d'habitats d'època visigoda sobre estructures d'antigues *villae*; T. Cordero i B. Franco analitzen el territori *emeritense* i ens aporten una magnífica síntesi sobre l'estructura territorial

des de l'alt imperi fins al domini omeia; S. Gutierrez i I. Grau ens apropen al SE peninsular a partir de l'estudi de cas de Eio, tot posant l'èmfasi en la definició dels espais agraris, tot analitzant els canvis que ens ells es produeixen; A. Malpica lamenta la manca de plantejaments teòrics que orientin la temàtica en qüestió i aposta per explicar-nos el cas concret de *Madinat Ilbira*, sense aprofundir en el seu entorn territorial; E. García i J. Vázquez plantegen la reinterpretació de les dades existents basant-se en un millor coneixement de les produccions ceràmiques per a la zona del Guadalquivir; R. Barroso, J. Carrobles i J. Morín analitzen el territori de la ciutat de Toledo i mostren les diferències entre els segles VI i VII en un estudi molt acurat i ben documentat; S. Macias i M. da Conceição ens mostren com l'existència de mines de coure i plata a l'àrea de Beja, suposa un fet diferencial que incideix en l'organització del poblament; S.F. Ramallo, L. A. García i J. Vizcaíno tanquen aquest volum amb una aproximació al poblament rural a l'entorn de Múrcia.

En conjunt aquesta obra, sumada a les anteriors publicacions de les diverses reunions abans indicades, ens permet construir un coneixement cada vegada més complet pel període que situem entre la desestructuració de l'imperi romà i el procés de consolidació del model feudal. Poc a poc anem constatant la profunditat dels canvis que es produïren com ara la desarticulació del model tardorromà d'explotació del territori a partir de les *villae*, l'aparició d'una xarxa d'aldees i granges que atomitzen l'hàbitat i incideixen en els canvis en l'explotació dels espais agraris, la consolidació de les ciutats episcopals com a centres de poder al temps que es produeix el declivi d'aquelles ciutats que no ho són, la percepció d'un cert grau d'autonomia pagesa i l'evolució cap a l'aparició d'una jerarquització interna que donarà lloc a l'aparició d'elits locals, la dificultat de definir el paper de les esglésies rurals i les seves característiques així com la seva identificació o no amb comunitats monàstiques.

Finalment aquesta obra evidencia el diferent nivell de desenvolupament de la recerca sobre aquest període que ve condicionat per circumstàncies diverses com ara: l'existència d'equips de treball centrats en aquest àmbit de la recerca; el diferent nombre d'actuacions realitzades en els darrers anys per l'arqueologia preventiva o professional, vinculada a la construcció de grans infraestructures i promocions immobiliàries i l'existència o no d'especialistes en el reconeixement de materials i altres evidències arqueològiques d'aquest període, capaços de revisar el registre arqueològic generat en actuacions anteriors.

Malgrat aquestes diferències, que també són visibles en les diferents aportacions que ens proposa aquest volum, ens hem de felicitar per la cada vegada més abundant informació disponible per a l'estudi i coneixement d'aquest interessant període que, de moment, definim a partir del seu abans i el seu després, amb l'expressió “entre l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana.

MARTA SANCHO I PLANAS
Institut de Recerca en Cultures Medievales
Universitat de Barcelona

CANDEL, Miguel, 2013. *Tiempo de eternidad. Reflexiones sobre y desde la filosofía antigua*, Barcelona, Montesinos, 361 p. ISBN: 978-84-15216-48-3

Tretze estudis sobre la filosofia grega antiga componen *Tiempo de eternidad. Reflexiones sobre y desde la filosofía Antigua*, darrer llibre de Miguel Candel, professor titular d'Història de la Filosofia de la Universitat de Barcelona i membre del nostre institut de recerca. A la nota introductòria, ens avisa que la major part dels textos ja havia estat publicada el 2002 sota el títol *El nacimiento de la eternidad*, i que alguns dels capítols (II, III, VIII, IX, XI, XII i XIII) ja s'havien publicat abans en revistes i en llibres de congressos, abreviats, més desenvolupats, lleugerament modificats o ampliat, o engrandits del tot.

Si atenem a les idees principals i als continguts, ens atrevim a assajar una classificació dels capítols per matèries: (a) onto-epistemologia: “Filosofía solar, filosofía lunar” (I), “Realidad de las formas o formas de la realidad” (V) i “Naturaleza y razón” (VI); (b) física: “Lo lleno y lo vacío: la realidad como límite entre dos infinitos” (III) i “La aporía del movimiento” (VII); (c) psicologia: “El alma es acción” (X) i “No hay sujeto sin objeto” (XI); (d) lògica: “La saludable levedad del ser. Una lógica con alma metafísica” (VIII) i “Posibilidad, necesidad y ser en Aristóteles”; i (e) filosofia pràctica: “Virtud pública y virtud privada en la *República* de Platón” (IV), “La amistad: el yo en el tú” (XII) i “El combate de Eros y Fobos” (XIII). D'ordre –diguem-ne- metodològic, tot i que entra també en temes de lògica i de filosofia de la ment, és el segon capítol: “Filosofía y traducción”. A l'apartat final d'aquest escrit (*Filosofía de la traducción y traducción filosófica*), l'autor comença indicant l'evidència de les dificultats que comporta la traducció de textos filosòfics. L'experiència en la qual es mou el traductor és molt menys “densa” que la majoria de les experiències, i és més fàcil enfonsar-s'hi arrossegat per una errònia descodificació de l'original o un per un error a l'hora de codificar en la llengua d'arribada. Tanmateix, no hem d'oblidar que, a vegades, els errors han estat productius, obligant a fer interpretacions interessant en la història del pensament (pp. 47-48). Analitza Candel dues expressions que han estat malament enteses: el “*tò ón*” grec, emprat per Parmènides i traduït com “el que és”, i que proposa que s'entengui per “la realitat” (p. 50), i l'anglès “*referent*”, traduït al castellà com a “referente”, i que hauria de designar el signe que “es refereix a” i no la cosa referida, com és el cas, i que s'hauria de designar amb els termes castellans “lo referido” o “la referencia” (p. 51).

Si del que es tracta és de reflexionar sobre i des de la filosofia grega, el primer que cal és dir que s'entén quan parlem de “filosofia” i, més concretament, de “filosofia grega”. Candel ens dirà que la filosofia és un accident en la història de la humanitat, com ho havia estat l'espècie humana en la història de l'univers (p. 13). Si la religió s'havia vist com el procés de “fetitxització” del món, la filosofia es presentava com el procés, invers en un sentit i paral·lel en un altre, de la seva “naturalització” (pp. 22-23). En aquesta qüestió, és important, doncs, distingir entre

el món del mite, que és un conglomerat d'àmbits inconnexos, i el de la filosofia, que és una unitat fonamental (p. 24). La manca d'unitat del pensament no filosòfic consisteix en el fet de no reconèixer la seva pròpia dispersió i pluralitat de continguts; i com que "unitat" i "pluralitat" són termes correlatius, és a dir, que no es pot tenir la noció d'un sense tenir-ne la de l'altre, i que aquest bloc conceptual que formen és el que, pròpiament, diem *unitat*, hem d'acabar acceptant, seguint el que llegim a *Metafísica Z I*, que la filosofia no és tant el pensament de la unitat com la consciència insatisfeta de la pluralitat no integrada (p. 25). Així, des d'Heràclit als corrents neoplatònics, la filosofia grega serà un ascens constant de la pluralitat inconnexa i intel·ligible a la unitat omnicomprensiva. El caràcter racional de la naturalesa s'observa en el fet que tot hi està relacionat. Sia com a *logos* heraclitià, com a *eîdos* platònic, com a primer motor aristotèlic o com a *pneuma* estoic, ens dirà Candel que, en tot estrat de la filosofia antiga, s'acaba observant la ineludible presència de la unitat sobre la multiplicitat que Plató va proposar (p. 24). L'autor ens recorda que, des de Plató i les seves diferents formulacions de la "teoria de les idees" fins a Kuhn i el seu concepte de "paradigma", passant per Locke, Hume, Kant, Hegel i Husserl, la filosofia no ha estat, en ètica, en física o en lògica, res més que la pugna, precisament, per donar raó general, i no merament particular, de la seva pròpia manera de donar raó del particular a través del general (p. 167).¹ Més endavant, el nostre autor notificarà que la filosofia antiga és "saber total", tant pel seu objecte com per la seva vocació de completa autosuficiència. La llum que la constitueix brolla d'ella mateixa; per això, ens dirà que és una filosofia *solar* (p. 38; vegeu també la p. 40).

Molt especialment pel que fa als nostres estudis del pensament medieval, i per entendre l'origen dels grans problemes filosòfics de la història, hem de tenir clar, com molt bé sosté l'autor, que tot el que ha vingut després de la filosofia grega, irremeiablement, ha estat un reflex del seu resplendor originari; i no perquè els grecs fossin molt més intel·ligents que els pobles que els van succeir, sinó perquè, simplement, van pensar abans. Alguns dels que tenim com a grans problemes de la filosofia medieval: l'existència de dos mons: el celestial i el terrenal, l'etern i el temporal, l'autèntic i l'aparent, la qüestió dels universals o la naturalesa de l'ànima, i que mirarem d'esbossar al llarg d'aquesta recensió, tenen el seu origen en la filosofia grega. Ens recorda Candel que, com el llenguatge, el pensament és seqüencial i no pot seguir el seu curs sense enfilarse a les idees formulades pels seus predecessors. Així, de la mateixa manera que no es pot explicar la lluentor de la lluna sense fer referència a la llum del sol, tampoc no podrà entendre's la filosofia medieval, moderna o contemporània sense reconèixer el seu caràcter *lunar*, hereu de la vella filosofia que va donar a llum Anaximandre i que va batejar Plató (p. 38).

El realisme dels universals professat per Plató comporta molts més matisos dels que han estat capaços de veure interpretacions posteriors com les de tall neoplatònic o agustinià, les quals van "substancialitzar" les formes elevant-les a contingut de la ment divina, o les de tall racionalista

¹ Per a les qüestions indicades al paràgraf, vegeu també els capítols V (Sobre la natura), VII (Sobre la identitat), X (Sobre la bellesa) i XII (Sobre la imatge) del llibre *Lectures gregues*, d'Antoni Bosch-Veciana (Barcelona, Publicacions de la Facultat de Filosofia. Universitat Ramon Llull, 2014).

prekantià, que tendeixen a veure en les formes platòniques esbossos de les essències ideals que poblen la metafísica dels ens possibles, ideada per escolàstics tardans, com Francisco Suárez, i sistematitzada per Christian Wolff i els seus deixebles. Al sentit de la teoria platònica, sembla més fidel, segons Candel, una interpretació que l'apropi a una espècie d'esquematisme kantià "objectiu", mostrant així que el que la separa de la teoria hilemòrfica clàssica és més el que Aristòtil va voler que semblés que el que, de debò, les distingeix (pp. 120-121).

Al capítol 19 del segon llibre dels *Analítics Segons* d'Aristòtil, el nostre autor hi veu una caracterització quasi platònica de l'universal, la qual projecta una certa ombra de dubte sobre la versemblança d'una interpretació empirista estricta del procés de la seva formació, cosa que es confirma seguidament en aquest text: "quan es deté en l'ànima alguna de les coses indiferenciades, es dóna, per primera vegada, l'universal a l'ànima (ja que, encara que se senti el singular, la sensació ho és de l'universal: d'*home*, però no de l'*home Càl·lies*). [...] Nosaltres, necessàriament, hem de conèixer per comprovació, ja que així és com la sensació produeix l'universal" (II, 19 100a15-b5) (p. 170). De tot això, certament, es desprèn una caracterització tant de l'universal com del singular, segons la qual el primer es dóna ja, de forma confusa, en la percepció inicial del segon, que, en la seva primera aprehensió, tampoc no es percep com aquest singular. Conseqüentment, la inducció aristotèlica deixa de concebre's com un ascens del singular a l'universal per a ésser reconeguda com un procés de fixació i depuració de quelcom preexistent, pel qual l'universal, donat des del principi en la percepció de manera indistinta, es verifica o contraprova en els singulars, procurant la caracterització d'aquests com membres d'una classe homogènia i, a la vegada, com elements distints i mútuament irreductibles (p. 171).

Aristòtil pot passar per un racionalista *avant la lettre* o també per un nominalista. Ens recorda Candel que filòsofs medievals com Pere Abelard o Guillem d'Ockham, entre altres, van interpretar el que Aristòtil opinava del "dir" en clau nominalista; tanmateix, "dir", per a aquest filòsof, és molt més que emetre sons i, necessàriament, remet a alguna mena de realitat diferent del propi "dir". Per a Aristòtil, "dir-se" i "ésser" funcionen com termes sinònims, ja que només té sentit "dir" allò "que és"; per això, independentment del que sostinguin les teories modernes sobre els universals, el suposat nominalisme d'Aristòtil és menys real que aparent. Candel ens explica que, en aquella època, quan algú mantenia opinions clarament falses o absurdes, es comentava que no estava dient res. Vist tot això, ens adonem que la concepció dels universals que tenia Aristòtil no ens duu a haver-lo de considerar un nominalista; i amb molt més motiu s'haurà d'excloure una interpretació nominalista de les formes en Plató, encara que els atribuïm, com va fer la tradició, els trets que Aristòtil va atorgar als universals. (p. 120). L'Estagirita tampoc no és un realista, ni un empirista, ni un innatista, ni tan sols un defensor de l'apriorisme racionalista. Segons Candel, el punt de partença d'Aristòtil serà l'objecte conegut, en l'estructura del qual s'articulen dues dimensions: una que l'obre a l'espacio-temporalitat del dispers i irrepitible i una altra que el tanca sobre si mateix en la unitat i totalitat de la seva essència (p. 172).

Després de reproduir el capítol cinquè del llibre tercer del *De anima* d'Aristòtil, que tanta literatura provocarà al llarg de l'edat mitjana², ens dirà Candel que, d'aquí, sorgeix una tradició secular que situa el centre de gravitació de l'activitat humana més característica: el coneixement intel·lectual, fora de l'individu que, presumptament, la realitza. Això és el que sembla entendre's quan se sosté que l'intel·lecte és immortal i etern, tot i que Aristòtil reconeixerà que els humans, participants o dipositaris d'aquest intel·lecte, no són immortals ni eterns. Hi ha dos intel·lectes: l'actiu, incorruptible, i el passiu, corruptible. Això, segons Candel, complica la cosa, ja que no només la corporeïtat i sensibilitat de l'ésser humà són les destinades a perir, sinó també una part de la mateixa esfera intel·lectual (pp. 306-307). Ens sembla interessant la següent valoració del nostre autor sobre aquest tema: l'enfocament objectivista de l'intel·lectiu com a derivat de l'intel·ligible en acte, que, a través de Procle i dels falàsifa musulmans, arribarà fins a Averrois i als averroistes llatins, mostra que la nostra moderna visió occidental de la consciència com a fenomen estrictament subjectiu no és l'única possible, ni tampoc la millor. Candel ens recorda que el mateix Hegel, des del cim de l'idealisme alemany, va mostrar que l'esfera subjectiva no era el centre de la realitat, la dimensió absoluta de la qual es trobava més enllà de la polaritat subjecte-objecte (p. 315). Probablement a causa de la interpretació averroista, assumida, amb lleus retocs per Tomàs d'Aquino, hem explicat així la teoria dels intel·lectes de l'Estagirita: les essències dels ens serien objecte d'una facultat intel·lectual especial i separada de la resta, anomenada, per la tradició aristotèlica, "intel·lecte agent" o "actiu", contraposat a l'intel·lecte pacient o passiu (p. 167).

Alexandre d'Afrodísia, sobre la psicologia del qual es dirigeix gran part de la recerca actual de Miguel Candel i del grup que dirigeix, sostenia que Aristòtil havia distingit tres intel·lectes o tres aspectes d'una mateixa realitat intel·lectual: (1) material, (2) en disposició i (3) productiu. Els primers són dos estats d'una mateixa entitat: l'intel·lecte en estat merament potencial, com a simple possibilitat de conèixer, i el mateix intel·lecte en tant que predisposat al coneixement; i el tercer, el productiu o actiu, posseeix una dimensió intel·lectual que comporta, a més de l'actualització de l'intel·lecte material, el fet de poder-se contemplar i, també, ésser efectivament contemplat (p. 308). Aquest intel·lecte, a l'ésser intel·ligent, sempre li ve de fora; i el fet d'ésser extern, immortal i etern ens duu a identificar-lo amb la divinitat. En Aristòtil, l'única forma immaterial subsistent en la intel·ligibilitat del qual pogués consistir directament l'intel·lecte sembla ésser el primer motor còsmic, definit com "intel·lecció de la intel·lecció"; i no hem d'oblidar que, al llibre X de l'Ètica a Nicòmac, l'enteniment és presentat com el més diví que hi ha en nosaltres. No és estrany, doncs, que Alexandre acabi identificant-lo (pp. 313-314).

La distinció que proposa Alexandre entre formes pures i formes materialitzades duu a acceptar l'existència d'una doble progènie d'intel·lectes productius: aquell que consisteix en

² Vegeu el monogràfic que va dedicar la *Revista Española de Filosofía Medieval* (n. 9, 2002) sobre l'enteniment agent.

la intel·ligibilitat en acte de formes immaterials i aquell que se centra en la intel·ligibilitat de les formes connaturals en la matèria. Què entén Alexandre per “formes pures” o “formes immaterials”? Sembla ésser que, des d’una perspectiva platònica, s’entendrien les entitats matemàtiques; ara bé, sabem que Aristòtil no considera aquestes amb existència independent, per la qual cosa difícilment podrem considerar-les al marge de la matèria. L’únic cas indubtable d’entitat immaterial independent, per a Aristòtil, seria el primer motor immòbil.

No és difícil percebre que hem acabat amb una interpretació teològica de l’enteniment. En aquesta línia s’han bellugat, segons Candel, nombrosos filòsofs que no han deixat de considerar la teoria de la intel·lecció des de la seva fe religiosa, sobretot, en la tradició cristiana, des de l’il·luminisme d’Agustí a l’ocasionalisme de Malebranche. Ara bé, hi ha la possibilitat d’una interpretació no teològica? Creu el professor barceloní que no és l’única explicació possible del caràcter extern, immortal i etern de l’intel·lecte productiu: idèntic poder explicatiu tindria una concepció que situés aquest caràcter en la mateixa realitat, considerada en la seva generalitat i intel·ligibilitat de fons, sense la qual no seria possible tenir cap noció de realitat (p. 314). Per suposat que no es pot dir que aquesta sigui la concepció aristotèlica, però tampoc no podem dir que l’Estagirita, en cap moment, hagi atribuït divinitat a l’intel·lecte, tot i que sí ha atribuït intel·lecte a la divinitat o al motor immòbil. Manifestarà Candel que no interessa tant aclarir una qüestió històrico-filosòfica com aportar llum a una possible concepció del complex home-món que supera el que s’ha anomenat “subjectecentrisme”, aclaparadorament hegemònic en la filosofia occidental ja des de la Baixa Edat Mitjana (pp. 314-315). Vist això, hem de parlar de dos intel·lectes o de dues facetes d’un únic intel·lecte? Seguint Averrois, podem arribar a dir que, essent pròpiament l’intel·lecte productiu o agent l’estructura formal o intel·ligible de la realitat, i essent l’ésser humà part de la realitat, l’intel·lecte potencial o material, presumptament resident en l’ésser humà, no es distingiria de l’intel·lecte productiu realment, sinó només des del punt de vista de l’experiència humana (p. 316).

En l’apartat sis (*El naixement de l’eternitat*) del primer capítol, el lector trobarà la justificació del títol escollit per l’autor. Sense esmentar-la, Parmènides al·ludeix a l’eternitat com un tret constitutiu de l’ésser. Oposant-se a tota noció que impliqui dispersió i temporalitat, l’ésser vincula el saber científic-filosòfic a l’eternitat. Sosté Candel que associar “ésser” i “eternitat”, més que fixar l’eternitat en la manca de temporalitat, que podria ésser interpretada com el no-res, equival a entendre-la com la suma concentrada de tots els temps o com l’invisible fil conductor-unificador de tots els instants; o, si es vol, també, a veure-la com l’ànima del temps, com la seva essència profunda i la condició mateixa de possibilitat de la continuïtat temporal. Per això, creu que es pot afirmar que l’eternitat, el concepte de la qual va néixer a Grècia, (re)neix incessantment en el temps, per la qual cosa l’expressió “naixement de l’eternitat” té menys d’oxímoron que de pleonasme (pp. 31-33).

Els grecs, però, es van limitar a objectivar l'eternitat adjudicant-se-la al món; van dur fins al final la naturalització del món; i van ésser incapaços de realitzar la tasca simètrica que demanava una autèntica superació del fetixisme religiós: la descosificació del jo, el seu alliberament de la condició d'un objecte més del món, particular i perible. Així, Plató es va conformar amb el succedani d'immortalitzar l'ànima i Aristòtil, amb el d'eternitzar l'enteniment. Opina Candel que no deixen d'ésser succedanis perillosos, sobretot el primer, ja que va provocar una nova caiguda, molt més difícil de superar que la primitiva, al fetixisme religiós, reforçat amb préstecs filosòfics (pp. 33-34).

Al començament de la nota introductòria del llibre (p. 7), l'autor ens diu que comprendre el món és, etimològicament, *abastar-lo*, però que cada acte de comprensió del món passa a formar part del mateix món, fet que ens obliga a haver d'escollir entre dos camins: el d'embranchar-nos en el que suposa aquesta comprensió o el de renunciar-hi. La lectura d'aquesta obra ens fa veure que la renúncia no és el camí encertat.

ANDREU GRAU I ARAU
Institut de Recerca en Cultures Medievales
Universitat de Barcelona

REDES, 2013. *Redes femeninas de promoción espiritual en los Reinos Peninsulares (s. XIII-XVI)*, B. Garí (ed.), Roma, Viella. ISBN: 978-88-8334-726-9

El trabajo colectivo editado por la doctora Blanca Garí, nos traslada a un espacio predominantemente femenino, donde nuevas formas de espiritualidad cobran protagonismo en conjunto con las dinámicas urbanas de los siglos abordados. El esfuerzo en conjunto permite abrir diversas ventanas que plasman la complejidad del fenómeno religioso en relación a los contextos regionales, los patronazgos particulares de reinas, los debates teológicos, la vida interna de las religiosas, la relevancia de los espacios sagrados, además de las multiformes conexiones y vínculos con la sociedad. A su vez, la cronología estudiada pone atención a los contextos religiosos, recorriendo la fuerza del franciscanismo, las reformas monásticas, los efectos del Concilio de Trento y el impacto de la Compañía de Jesús.

A lo largo de los 13 artículos es posible observar una realidad compleja que nos acerca a diferentes actores del momento. Un primer grupo está compuesto por autoridades civiles, monarcas, nobles y burgueses, siendo más relevante el rol de las mujeres en el establecimiento de los monasterios femeninos. Se visibilizan los esfuerzos en momentos determinados por institucionalizar las formas de vida religiosa, la participación en los debates en torno a la pobreza evangélica, las preocupaciones por el impacto urbano, entre otros.

De manera particular, las reinas y nobles asumen un rol más protagónico, al ser las directas promotoras de fundaciones monásticas, ya sea a través de la apertura de un cenobio nuevo o transformando uno preexistente. Estas mujeres ejercen matronazgos y actúan de mediadoras, consiguiendo dineros, donaciones, reliquias, imágenes, objetos religiosos y privilegios. A su vez, se vinculan y participan de los espacios sagrados, ya que en vida visitan los monasterios transformando las dinámicas internas al reforzar la espiritualidad mediante la presencia de objetos litúrgicos, frescos y libros. Si bien la construcción de sus mausoleos reflejan la necesidad de un reconocimiento póstumo, el estudio detenido de éstos, permite observar que las reinas buscaban definirse tanto en su rol público como privado, destacando su conciencia personal y la necesidad de un fin más trascendente.

El análisis detenido de algunas promotoras, permite visibilizar las redes establecidas con las religiosas, muchas de ellas a partir de vínculos familiares y sociales, generando un círculo virtuoso de ayudas mutuas que van desde el terreno material al espiritual. Así el entramado de conexiones refleja la vida de las enclaustradas y sus roles en el ámbito espiritual. La mayoría de ellas provienen de la nobleza y así lo demuestran con sus dotes, además de ejercer como tías educadoras de sus sobrinas huérfanas.

Sin embargo, esto es solo un reflejo del ambiente urbano que se palpa, pues a través de beguinos y beguinas encontramos vínculos originales entre éstos y hombres y mujeres de las más diversas procedencias. A diferencia de las religiosas, éstos recorren las calles de la ciudad realizando actos caritativos y ejerciendo la mendicidad. La espiritualidad se vive colectivamente a través de lecturas y comentarios de los mismos. Aquí el mensaje religioso está en movimiento, es dinámico y se traslada a través de las más diversas rutas. Nuevamente son las mujeres quienes cobran un rol más protagónico, pues se constata una elevada participación femenina en las comunidades.

Esta estrecha conexión entre los espacios de vida religiosa femenina, las promotoras laicas y las realidades urbanas, permiten adentrarse a una topografía sagrada, dando cuenta de la espiritualidad propia de la época. Al interior de los monasterios estudiados, predominan las devociones propiamente franciscanas como las pinturas murales que evocan la Pasión de Cristo y la vida de la Virgen. La abundante presencia de imágenes dan cuenta de la necesidad de hacer comprensible y material lo que es inmaterial, permitiendo el desarrollo de una oración contemplativa. Con el paso de los siglos cobra fuerza la plegaria individual y el desarrollo de una conciencia personal que se visibiliza en algunos cenobios con la presencia de eremitorios individuales y la concepción de que el monasterio es la antesala de la muerte. En otros contextos urbanos, como es el caso de beguinos y beguinas, las devociones cobran un cariz distinto, ya que la lectura colectiva y el diálogo sobre ésta es esencial para la puesta en práctica de una pobreza evangélica y una acción caritativa que se plasma en las calles de las ciudades.

El valor de este trabajo colectivo radica en el esfuerzo por conocer las diferentes formas de vida de los espacios religiosos femeninos- ya sea a través de monasterios o bajo formatos no institucionales- y sus múltiples redes con el exterior. La obra permite comprender una realidad poliédrica y multiforme, donde se entrecruzan diversos actores de la sociedad mediante vínculos familiares, sociales, religiosos y políticos. Es destacable observar que el estudio detenido de los cenobios y sus entramados, borran la imagen preestablecida de éstos como espacios cerrados, para funcionar más bien como ventanas abiertas que permiten vincular el mundo laico y religioso en constante diálogo con las dinámicas urbanas. Cada uno de los artículos que conforman este libro es una pieza clave pues se configuran como fragmentos fotográficos de una época en constante movimiento.

XIMENA ILLANES

Pontificia Universidad Católica de Chile

AVENTÍN I PUIG, Mercè, 2014. *Vivències i sentiments de la mort: microanàlisi de famílies i comunitats rurals en temps feudals*, Barcelona, Edicions PangurBàn. Dipòsit Legal: B.1350-2014

Amb l'edició d'aquest llibre els professors del Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica de la Universitat de Barcelona han volgut retre homenatge a la que durant quasi trenta anys ha estat companya seva en l'ensenyament, la professora Mercè Aventín i Puig. El llibre, precedit d'una introducció que dona algunes claus per entendre la trajectòria de Mercè Aventín com a historiadora, conté sis articles seus dispersos més el capítol de conclusions de la seva tesi. L'objectiu és donar a conèixer la personalitat de l'autora fent arribar als lectors alguns dels seus treballs més representatius i, a vegades, difícils de trobar.

El primer d'aquests treballs, titulat El castell nou de Llinars del Vallès, va aparèixer com opuscle, editat per l'ajuntament d'aquesta vila, l'any 1990. Es basa en dos documents excepcionals que l'autora va trobar entre el fons de pergamins de Can Llobera, masia de Llinars, quan aplegava documents per a la seva tesi. Els documents en qüestió expliquen com, a petició del senyors, els pagesos de la baronia de Llinars van acordar (1 de juliol del 1548) subvenir amb mil lliures a la construcció d'un castell nou, atès que el vell havia estat enderrocant per un terratrèmol. En base a la informació que aquests documents aporten, Mercè Aventín reconstrueix el llistat de veïns de la baronia amb les sis parròquies que la formaven (Llinars, el Fou, el Coll, el Far, Collsabadell i Sanata) i l'organització de l'hàbitat a la zona; mostra la institucionalització de la comunitat pagesa (universitat) i les relacions entre senyors i pagesos, i estima el valor en producció agrària que representaven les mil lliures que els pagesos van satisfer.

La Vilanova de Vilamajor. Poblament i heretament en els segles XII i XIII, el segon del treballs

aquí reeditats, es va publicar l'any 1991. La gènesi és fàcil d'explicar. A principis dels setanta, es va fer una expedició científica a la rectoria de Sant Pere de Vilamajor. L'encapçalava Manuel Riu, aleshores catedràtic d'història medieval a la Universitat de Barcelona, i la formaven Mn. Joan Pintó, vicari de Santa Maria del Mar (Barcelona), Mercè Aventín i Josep M. Salrach. Allí, dins d'una calaixera de la rectoria, enrotllats i polsosos, van aparèixer prop d'un centenar de pergamins dels segles X-XIII, un nombre més elevat de pergamins baixmedievals i d'Edat Moderna i documentació diversa en paper: llibres d'òbits, llibretes de compliment pasqual, quaderns de misses aniversari, etc. Al cap d'uns anys, els pergamins més antics, que Mercè Aventín s'havia encarregat de netejar, planxar i restaurar, constituïrien la base documental de la seva tesi de llicenciatura (1978), publicada més tard amb el títol de Vilamajor, 872-1299. De la fi del sistema antic a la consolidació del feudalisme (Sabadell, Ausa, 1990). L'article La Vilanova de Vilamajor és una derivació d'aquella troballa, i es basa en un reduït grup de documents de la rectoria que van permetre a l'autora explicar per primera vegada els orígens de Sant Antoni de Vilamajor i datar-los a finals del segle XII o principis del XIII, quan el batlle del senyor rei, en nom d'aquest, establia pobladors en un indret que des d'aleshores fins al segle XIX s'anomenaria Vilanova de Vilamajor, antecedent de l'actual Sant Antoni. L'article s'estén també sobre aspectes de la història familiar dels pagesos de Vilamajor, particularment els relacionats amb la família i la successió, temes dominants en la recerca de l'autora.

En el tercer dels treballs aquí reunits, Mercat de rendes, mercat de la salvació, aparegut l'any 1993, convergeixen un conjunt de temes i problemàtiques que defineixen bé les línies de recerca preferents de Mercè Aventín. El marc i la metodologia és la pròpia de la microanàlisi local i les temàtiques, la mort, el mercat de rendes, el crèdit i l'endeutament a pagès. Una vegada més la base és la documentació de Sant Pere de Vilamajor. En un arc cronològic que va del segle XIV al XVI s'estudien disposicions testamentàries de pagesos que encarreguen la celebració de misses aniversari per a la salvació de les seves ànimes, disposicions que l'autora vincula al descobriment del purgatori. Mercè Aventín mostra com al principi els pagesos de Vilamajor compraven a famílies veïnes o creaven sobre els seus propis masos censos en forma de quarteres de blat que els testadors assignaven a la fundació de les misses aniversari, institució parroquial que s'encarregava del compliment de les darreres voluntats quant a la celebració d'aquests oficis religiosos. L'autora també demostra com des de mitjan segle XIV l'expansió del sistema del censal mort va ser adoptat pels pagesos de Vilamajor per finançar en diners les misses aniversari que havien de garantir llur salvació. El mètode és fàcil d'explicar: el testador deixava a la fundació de les misses una quantitat de diners amb el qual, produïda la mort del testador, la fundació procedia a comprar pensions censals a pagesos necessitats de diners. I, amb aquestes pensions censals de pagament anual, es garantia la celebració també anual de misses aniversari que, al seu torn, eren pagades amb aquestes pensions, a raó, sembla, d'un sou per missa. Amb la inserció de quadres molt il·lustratius l'autora demostra que pràcticament totes les famílies de Vilamajor, com a pagadores (de pensions) i beneficiàries (de misses aniversari), estaven involucrades en aquesta

mena de mercat de rendes, que era al seu torn un mercat de la salvació. De passada, la recerca li permet apuntar com a hipòtesi que la fundació de misses aniversari podia haver actuat com un banc de concessió de microcrèdits a famílies necessitades de diner.

El quart treball, *El crèdit a pagès als segles XIV-XV. Sobre la lògica econòmica del mercat de rendes*, aparegut l'any 1993, és un article sensiblement diferent dels anteriors: menys erudit però metodològicament molt més interessant, amb aportacions teòriques fonamentals. Només cal mirar les notes a peu de pàgina i veure-hi les cites amb noms d'historiadors i economistes com Bhaduri, Keynes, Fernández de Pinedo, Clavero, Le Roy Ladurie, North, Leroy Miller, etc. Havent llegit ja la tesi, de la qual parlarem tot seguit, en aquest article Mercè Aventín s'adelanta a la publicació donant a conèixer algunes de les reflexions que l'estudi sistemàtic del mercat de rendes al Vallès Oriental en els segles XIII-XVI li havien motivat. En efecte, l'article s'obre amb un examen fonamental de l'origen i les formes de l'endeutament pagès, per passar després a analitzar la procedència del capital dels crèdits, que s'acompanya d'un gràfic molt il·lustratiu de freqüentació del mercat de censals per sectors socials (el clergues són els grans censalers en front de pagesos, menestrals i universitats que més aviat són censataris), la consideració de l'element dinàmic del mercat del diner (l'oferta o la demanda?), l'estudi dels factors determinants de la taxa (relativament baixa) i, finalment, la qüestió del risc lligada a la subvaluació d'avals que penalitzava molt durament la morositat. Sens dubte, l'article és una introducció fonamental, necessària i de molt alt nivell al tema del crèdit a pagès a la baixa Edat Mitjana.

Menys dubtós encara és el fet que la millor aportació de Mercè Aventín a la historiografia catalana és la seva tesi, llegida a la Universitat de Barcelona el 1993 i publicada després amb el títol de *La societat rural a Catalunya en temps feudals* (Barcelona, Columna, 1996). Per això, com no podia ser altrament, el cinquè dels treballs inclosos en aquest recull, titulat *Contribució a una teoria de la pagesia*, correspon al capítol de conclusions de la tesi. Aquí es destil·la l'essencial del contingut d'aquella obra fonamental, i per això també les notes a peu de pàgina mostren l'adequada combinació entre erudició i reflexió teòrica característiques del més notable dels seus treballs. Les referències a autors clàssics de l'economia (Marx, Chayanov) s'entrecreuen amb les cites d'historiadors, sociòlegs, antropòlegs i agraristes moderns de renom (Dobb, Hilton, Bois, Redfield, Fontana, Berthe, Goody, Bhaduri, Tepicht, Harrison, Aymard, Levi, Kula, Dyer, Le Roy Ladurie, Freedman, Thorner, Sweezy, Keynes, etc.). La tesi, de fet, és una investigació sobre els mecanismes de comportament econòmic (la racionalitat econòmica) de la societat pagesia tradicional, per això les conclusions porten del model d'anàlisi i interpretació del col·lectiu pagès a la dinàmica de funcionament del seu sistema. El model d'anàlisi que l'autora proposa parteix de la cèl·lula bàsica, la família, passa a continuació a l'examen de l'economia de la petita explotació, es remunta a l'estudi de la comunitat i conclou amb la investigació de la societat englobant, és a dir, el poder senyorial, agents, mediadors i interlocutors. En la segona part de les conclusions, dedicada, com dèiem a la dinàmica, l'autora proposa un itinerari que té com a punt

de partida l'estudi de la l'autosubsistència i la sostracció; com a trajecte la tendència cap a la transformació de l'economia natural d'autosubsistència de la pagesia en una economia monetària i comercialitzada, i com a punt d'arribada el desenvolupament dels mercats (de productes, del diner o del crèdit i de les terres i rendes). D'aquesta tesi, Guy Bois, que la va inspirar llargament a través del seu mestratge personal (del que Mercè Aventín va poder gaudir a París el curs 1987-88), va escriure: «no és únicament una apassionant immersió en el passat del camp català, susceptible d'interessar un públic ampli, desitjós de conèixer al millor possible les seves arrels. Es tracta sobretot d'una reflexió rica i d'una important contribució a la comprensió de la crisi i de la mutació de la societat europea al final de l'Edat Mitjana».

El sisè del treballs reeditats en aquest llibre que comentem, *La familia ante la muerte: el culto a la memoria*, editat l'any 2000, respon a les dues línies de recerca i sobretot docència que, en paral·lel a la història rural, Mercè Aventín va desenvolupar al llarg de la seva carrera, i molt particularment els darrers anys: la història de la família i de la mort. Aquí és molt visible la influència i mestratge rebuts directament de Michel Vovelle, l'historiador de la revolució francesa i mestre de l'escola d'historiadors de les mentalitats, amb qui la historiadora va lligar una forta amistat des de finals dels anys setanta. I, amb Vovelle, també és perceptible la influència d'altres historiadors francesos com Delumeau, Fournié, Le Goff i Chiffolleau. La preocupació de l'autora en aquest article és descobrir com es vivia i quines conseqüències tenia la mort en el si de les famílies a l'Edat Mitjana. Per fer-ho considera sentiments i responsabilitats, que examina a través dels testaments i les disposicions successòries, i contempla la memòria i el culte als morts i els exercicis de solidaritat entre vius i morts a través del sistema de les misses aniversari. Arribats a aquest punt en què les deixes per a misses aniversari entraven en el mercat de censals es pregunta amb raó si és possible racionalitzar el sentiment. I acaba amb una cita paradoxal de Pascal segons el qual «tot el nostre raonament (i raonament és també càlcul) es redueix a cedir al nostre sentiment».

Finalment, el darrer del treballs de Mercè Aventín aplegats en aquest llibre, *Ordenacions medievals de viles-mercat catalanes sobre el comerç i consum del vi*, publicat l'any 2004, és una mirada a l'interior de les viles i, en concret, dels mercats de productes que sintetitzaven l'essencial del dinamisme econòmic en època medieval. L'observació se centra en les viles-mercat de Granollers i Sant Celoni. Després d'examinar el paper de la vila-mercat en relació amb l'organització familiar i productiva del món rural i el sistema social feudal, l'autora acota l'anàlisi al mercat i a les ordinacions que en reglamentaven el funcionament pel que se serveix del Llibre d'Ordinacions del Consell de la vila de Granollers. Així estudia successivament la institució de la mostassaferia, el proveïment del mercat amb la procedència dels productes i les mesures de protecció de productors i consumidors, els compradors, els instruments emprats en l'intercanvi, els preus, l'àrea d'influència del mercat, les relacions entre vila-mercat i ciutat, la fiscalitat del mercat, etc. Com que estudiar la totalitat de productes que es comercialitzaven en l'àmbit local depassaria els límits de l'article, l'autora centra l'atenció en el comerç del vi el que li permet

aprofundir en aspectes molt poc o gens coneguts d'aquesta activitat. Per entendre el rerefons d'aquest article (motivacions i objectius) i les qüestions que s'hi plantegen s'ha de pensar en la funció del mercat en el sistema feudal, una problemàtica que deriva dels ensenyaments rebuts directament a París de l'historiador Guy Bois. Fidel a aquest mestratge, el darrer dels treballs escrits i publicats per Mercè Aventín, titulat *Jaume I: una política mercantil?*, és precisament una investigació sobre el paper de la monarquia en el desenvolupament de l'activitat mercantil a Catalunya.

El llibre, el contingut del qual acabem de resumir, és una bona mostra de la trajectòria de Mercè Aventín com a historiadora: dels seus interessos intel·lectuals, de les influències rebudes i de les aportacions personals efectuades. Un bon indicador de l'itinerari intel·lectual i científic d'una historiadora que, amb tots els matisos personals que calgui, reflecteix força bé els canvis operats en la medievalística del nostre país.

JOSEP M. SALRACH
Universitat Pompeu Fabra

AL-SAQATĪ, 2014. *Al-Saqatī al-Mālaqī. El buen gobierno del zoco*, P. Chalmeta, F. Corriente (eds.), Almería, Fundación Ibn Ṭufayl de Estudios Árabes (Textos andalusíes, 5), 320 p. ISBN: 978-84-116134-99-1

L'autoria d'aquesta obra ja és garantia de qualitat. Es tracta de l'edició, traducció i estudi del *Kitāb fī ādab al-ʿisba* o *Tractat del bon govern del soc*, de l'alfaquí malagueny al-Saqatī. Si bé Colin i Lévi-Provençal ja l'havien donat a conèixer,³ ara comptem amb una edició que ha de considerar-se definitiva. El treball de Corriente, gran expert en dialecte andalusí⁴ i professor emèrit de la Universitat de Saragossa, ha permès corregir lectures errònies i interpretacions poc encertades i l'estudi i traducció, de Chalmeta, també reconegut expert⁵ i emèrit de la Complutense, forneix i analitza notícies molt interessants sobre el funcionament del mercat andalusí.

Com explica Chalmeta a l'estudi introductori (pp. 11 a 56, a continuació d'un breu pròleg d'obligada lectura per a qui vulgui conèixer actuacions ben galdoses de l'arabisme hispànic del

3 G. S. COLIN i É. LÉVI-PROVENÇAL, "El 'Kitāb fī ādab al-ʿisba' (Libro del buen gobierno del zoco) de al-Saqatī", *Al-Andalus*, 32 (1967), 125-162, 359-398 i *Id.*, 33 (1968), 143-195 i 367-434.

4 La seva obra és molt àmplia i destaca, per exemple, els seus *Dictionary of Andalusī Arabic*, Brill, Leiden 1997 i *Diccionario de arabismos y voces afines en iberoromance*, Gredos, Madrid 2003.

5 Ultra la seva Tesi Doctoral, *El Señor del zoco en España: edades media y moderna, contribución al estudio de la historia del mercado*, Instituto Hispano-Árabe de Cultura, Madrid 1973, ha publicat nombrosos treballs sobre la pràctica mercantil andalusí i, recentment, *El zoco medieval: contribución al estudio de la historia del mercado*, Almería 2010.

darrer terç del segle XX), es tracta de les memòries d'un funcionari retirat que ha tingut cura de regular les operacions d'avituellament i de compravenda efectuades en el seu entorn i sota la seva responsabilitat i supervisió.

Segueix la traducció del text (pp. 57-182), una molt completa bibliografia (pp. 183-201), uns índexs molt pertinents (pp. 203-212), un plano de Màlaga de l'any 1487 i tres reproduccions d'altres tants manuscrits. En paginació apart, continua el text àrab en edició acurada i profusament anotada, seguida dels índexs antroponímic i toponímic corresponents.

Al-Saqafī devia ser un bon *mustaḥaf*, gelós de la seva feina, que, sense deixar de banda l'experiència dels seus predecessors, explicita la voluntat de presentar el dret consuetudinari i mostra la seva preocupació per procurar per l'ètica del mercat. Més que un jurista teòric que, òbviament, coneix la normativa de l'Alcorà i de la Sunna sobre el comerç, diu molt clar que no pretén escriure, com havien fet altres, una obra que 'ordeni el bé i prohibeixi el mal', sinó que vol establir un autèntic tractat de 'govern del soc' que reculli la pràctica local. La seva obra, escrita durant el primer terç del segle XIII, no només gaudí de gran fama en el seu temps a tota l'àrea magribina sinó que fins i tot l'any 1932 consta que a Salé encara s'hi al·ludia com a base legal. La seva influència arribà també a terres cristianes, com es pot veure en les *Ordenanzas* de Màlaga, Sevilla i Granada i en diversos *Llibre de Mustaḥaf* de l'àrea catalana.

Un dels avantatges d'*al-Saqafī* és el fet que conserva les fórmules i les receptes, els preus de molt productes i explica com es fixen les equivalències de pesos i mesures, preus i salaris que permeten fer-nos una idea --tan de bo que fora encara més completa!-- de l'economia malaguenya del seu temps: volum industrial, salaris, etc. que poden comparar-se, per exemple, amb el preu de productes quotidians com el pa.

Un dels capítols més interessants és el que tracta dels diversos enganys que es cometien i que pertanyen, *grosso modo*, a tres grups: minva de la quantitat acordada en la venda, barreja d'aliments de diferent qualitat i adulteració dels productes. Abundosos són els que es fan en substàncies utilitzades en farmacologia i en mercaderies de luxe com el safrà, i l'autor fa un utilíssim inventari de com detectar-los.

Pel que fa als aliments bàsics, escriu que cal ordenar que cada peça de pa porti una estampilla que dugui gravat el nom de qui l'ha confeccionat, de manera que es pugui identificar el seu autor. Els flequers hauran de disposar d'un joc de balances per verificar els pesos i semblantment disposa pels venedors de farina, bo i explicant diversos trucs --val a dir que ben migrats pel que fa als guanys!-- que utilitzen els moliners per defraudar en la molta de cereals i lleguminoses i en mesurar la farina resultant, els forners en coure el pa, els operaris que intervenen en les diverses operacions i els comerciants que el venen a pes i preu fet.

En denunciar les barreges que es fan, al-*Saqafī* ens assabenta de l'existència de pa de blat, de mill, de sègol, de sorgo, que es mesclaven fraudulentament amb farina de pèsols, de cigrons o d'arròs i amb el propi segó, amb algues, amb una terra blanquinosa que deien que ajudava a fermentar, amb ossos de sèpia i fins i tot cita el cas d'un flequer que arribà a barrejar-hi un crani trinxat.

Sobre les carns, diu cal vendre la de cada animal i categoria en botigues separades i la de la vigília, i el peix, no poden ser barrejats amb els del dia, siguin crus o cuinats. Interessant també resulta el tractament del sacrifici dels animals segons la normativa islàmica. Un dels sistemes que proposa al-*Saqafī* per detectar la carn no *-alāl* consisteix en submergir-la en aigua: si l'animal fou degollat encara viu, flota i, en cas contrari, s'enfonsa. El mateix cal fer respecte a les aus i la caça i els peixos que hagin estat trobats flotant en l'aigua.

Amb tot això Chalmeta fa una acurada anàlisi de l'alimentació andalusina: de la classe alta (hipercalòrica i amb un refinament extrem), de la classe mitja urbana (amb l'ús de plats que emplenin per tal de substituir alguns dels nodriments fonamentals) i de l'escassa dieta dels necessitats. També aborda l'estudi dels pesos i mesures, tema molt complex encara que només sigui pel fet que el sistema mètric decimal era aliè al món andalusí. Ell mateix ja adverteix que les equivalències que proposa són aproximades i que parteix de la dada bàsica del pes d'un dirhem, que estima en 1,56 grams. Això no treu que els resultats siguin molt útils als estudiosos que en endavant hagin de fer front a determinats textos. No cal dir que el sistema de mesura de longitud era l'antropomètric, és a dir, a base de pams, colzes, braces, etc.

Com a conseqüència de la importància que tenia la indústria tèxtil a la Mediterrània medieval, al-*Saqafī* dedica bona part de la seva obra a l'actuació dels comissionistes i distribuïdors de gènere, així com també a alguns dels seus enganys més usuals.

Alguna mancança? Crida l'atenció que el *mustaçaf* andalusí no parli de l'activitat portuària (vaixells, calafats, pesca, etc.) essent Màlaga un port de primer ordre; també escassegen les referències a la prostitució, a les dones en general i als malaguenys d'altres credos.

Per acabar, cal dir que es tracta d'una obra que no només és útil als estudiosos de la història econòmica, de la societat i de l'antropologia medieval hispàniques, sinó que té també qualitat literària, costumista, plena d'anècdotes viscudes o escoltades per l'autor i que, tal com escriu Chalmeta, constitueix una de les primeres beceroles d'un gènere literari que floriria més tard a la Península, és a dir, el la novel·la picaresca.

DOLORS BRAMON

Institut de Recerca en Cultures Medievales
Universitat de Barcelona

MUNITA, José Antonio, DACOSTA, Arsenio, LEMA, José Ángel, PAZ, Agurtzane, DÍAZ DE DURANA, José Ramón, 2014. «En tiempo de ruidos e bandos». Nuevos textos para el estudio de los linajes vizcaínos: Los Barroeta de la merindad de Marquina (1355-1547), Vitoria, Universidad del País Vasco / Servicio Editorial, (Colección. Inéditos de Historia, 8). ISBN: 978-84-9860-951-6

Els arxius privats, en totes les diverses tipologies (personals, familiars, patrimonials, empresarials o entitats) estan essent objecte d'atenció per part de la comunitat científica des de fa uns anys. Aquest interès ha anat precedit per la tasca iniciada per l'Administració per recuperar arxius privats, per promoure el seu dipòsit en arxius públics, per fomentar recerques de tipus arxivístic que han servit per fer instruments de descripció... També s'han realitzat treballs que han portat a tenir un coneixement més ampli d'aquests arxius, de les seves característiques i les seves possibilitats per a la recerca. Aquesta iniciativa s'ha dut a terme en altres àmbits diferents de les institucions arxivístiques, entre els que destaca el món acadèmic amb els treballs duts a terme, entre altres, per l'Associació d'Història rural de les comarques Gironines. Un dels llibres que és ja una referència és el de Pere Gifre, Josep Matas i Santi Soler, *Els arxius patrimonials*, que va ser publicat l'any 2002 i representa ara per ara la millor aportació teòrica sobre el tema. A banda caldria citar tots els llibres que recullen instruments de descripció d'arxius patrimonials catalans, articles que presenten arxius i els seus documents... Però encara cal considerar totes les recerques que han utilitzat com a base documental o com un complement, les fonts procedents d'arxius privats. Autors com Mercè Aventín per al Vallès, Coral Cuadrada per al Maresme, Carme Sanmartí per al Bages o Eva Serra estudiant els Senmenat són els exemples més destacats i que il·lustren l'afirmació precedent. Demostren també la utilitat de la documentació privada, que per al segle medieval es refereix bàsicament a arxius patrimonials, especialment en el cas català. Però també són treballs de recerca que fan possible que la documentació que guarden aquests arxius, molts d'ells conservats en mans privades, surti a la llum i que altres investigadors es beneficiïn de les edicions d'aquests documents.

El context descrit es refereix a l'àmbit català però també a nivell hispànic trobem iniciatives similars. I la recerca amb arxius privats està donant resultats interessants com el que es presenta en el llibre objecte d'aquesta ressenya. Citem només la xarxa de recerca ARCHIFAM que, sota el patrocini de la Casa Velázquez, treballa amb arxius familiars i aplega investigadors castellans, catalans, portuguesos i francesos. Aquests investigadors exposen les seves recerques en jornades de treball i estudi de forma periòdica o amb publicacions d'articles científics i llibres.

El llibre objecte d'aquesta ressenya s'emmarca en el context que s'acaba de descriure. Es fruit del treball d'un equip de recerca que centra la seva atenció en els arxius familiars bascos, i que

han elaborat diferents capítols que repassen exhaustivament la documentació d'un arxiu familiar per conèixer un llinatge basc: els Barroeta. Els anys extrems del treball estan marcats pel fons documental generat per aquesta família (1355-1547). El llibre té dos parts, la primera de les quals es dedica als estudis amb la documentació de l'arxiu i la segona és l'apèndix documental amb l'edició dels arxius. Dins de la primera part hi ha quatre capítols dedicats al fons documental, a la història del llinatge, al patrimoni familiar i la seva gestió i, finalment, un capítol que tracta sobre els conflictes entre llinatges bascos. En el primer capítol es realitza un estudi exhaustiu del fons documental dels Barroeta, que forma part de l'arxiu Gaytán de Ayala y Barroeta. El fons Barroeta té una cronologia que arrenca de 1355 i fineix al 1547, dates que marquen els límits temporals del llibre i que es corresponen amb les dates extremes dels 36 documents editats en la segona part. Aquests documents medievals que són estudiats exhaustivament amb un repàs a la història de l'arxiu, a la descripció dels fons i una anàlisi diplomàtica completa.

El segon capítol exposa els orígens del llinatge Barroeta. Aquí és on s'entrellacen dades extretes del propi arxiu amb dades de documentació municipal, eclesiàstica o judicial. També s'aprofiten treballs anteriors sobre llinatges i arxius familiars que situen l'actual estudi dins d'una línia de recerca encetada ja fa temps. En el capítol tercer es pot copsar la relació entre la documentació familiar i la gestió del patrimoni. Es centra l'atenció en el patronatge d'esglésies, utilitzant també dades a partir de l'estudi de documentació eclesiàstica, i en la relació amb el poder episcopal. També hi ha un apartat en que es parla dels fonaments rurals de l'economia del llinatge, la gestió de les rendes i els problemes econòmics per les que passa la família en els darrers anys medievals. Finalment, el quart capítol d'aquesta primera part estudia els conflictes pel control dels patronatges, conflictes entre institucions i lluites entre bàndols familiars o llinatges.

La segona part correspon a l'edició dels textos. Com correspon a tot treball de recerca que contingui una transcripció paleogràfica, s'inclou una introducció amb el mètode seguit en l'edició, amb les normes de transcripció. La col·lecció de documents transcrits està formada per 36 documents entre les dates assenyalades més amunt i que, com s'ha dit, formen el fons medieval dels Barroeta. Un índex onomàstic completa l'edició dels documents.

El llibre demostra l'existència d'un treball en equip excel·lent. Els autors, historiadors, paleògrafs i diplomates, elaboren els capítols treballant en parells. D'aquesta manera la recerca, l'anàlisi de les fonts i l'elaboració dels continguts donen com a resultat una aportació valuosíssima per poder estudiar els llinatges bascos. Cal dir també que el llibre no fa únicament història a partir de documentació privada. Amb l'edició dels documents es posa a l'abast de la comunitat científica una col·lecció documental que pot ser utilitzada per completar altres estudis. Les característiques de l'obra, la seva estructura i els resultats de la recerca serveixen per comparar amb altres realitats arxivístiques com ara la catalana, on la documentació privada conservada en mans privades quantitativament i qualitativa és molt important. I el llibre es situa en la línia de

recerca dissenyada dins del context exposat en els primers paràgrafs d'aquest text. Però també, els autors, no fan res més que continuar amb les seves línies de recerca, com demostra la bibliografia utilitzada com a referència dins de cada capítol; aporten resultats dins de la xarxa ARCHIFAM ja citada i de la qual formen part i augmenten el llistat de llibres d'una col·lecció en la qual aquest ja és el tercer volum dedicat a llinatges i arxius.

DANIEL PIÑOL ALABART
Institut de Recerca en Cultures Medievals
Universitat de Barcelona

